

Teater. Muusika. kino 1989/3

Mees, kes ei teadnud oma sünnipäeva

TIIA JÄRG

*Modest Mussorgski.
1865.*

«Veel üks suur inimene Venemaal vähem! Täna, esmaspäeval, 16.[28.] märtsil kell viis hommikul suri Nikolai sõjaväehospidalis Smolnõi lähedal südameja seljaajuhalvatusse Modest Petrovitš Mussorgski.» Nii teatas Vladimir Stasov ajalehes «Golos». Kes olid «veel» suured lahkunud? 9. veebruaril — Fjodor Dostojevski; 13. märtsil — Aleksander II; 23. märtsil — Nikolai Rubinstein; 28. märtsil — Mussorgski. Ja

tema jõudis ära näha oma 42. sünnipäeva hommiku, vähemalt nii ta arvas.

«Kibe tundmus liigutas end, mõtled meie vene inimeste imelikust saatusest. Olla selline talent nagu Mussorgski (tema talenti tunnistasid kõik, ka need, kes ei jaganud kadunu suundumusi), omada kõiki andeid, seista kõrgel ja elada, kuid selle asemel surra haiglas, võõraste inimeste keskel... Mis saatus jälitab meie

andeid?» kirjutas Mihhail Ivanov nekroloogis.¹

Ilja Repin maalis Mussorgskit haiglas märtsi teisel poolel neljal seansil, viiendat enam ei toimunud. 400 rubla, mis Repin sai Pavel Tretjakovilt Mussorgski portree eest, saatis ta Vladimir Stassovile «matusteks või ausambaks». Nii alustati korjandust helilooja hauasamba jaoks, mis avati Aleksander Nevski suurkloostriks Mussorgski haual 27. novembril 1885.

Mussorgski tõelise sünnikuupäeva tegi kindlaks muusikateadlane Vjatšeslav Karatõgin meetrikaraamatu järgi, kus seisib kirjas, et Pjotr Aleksejevitš Mussorgski ja tema naise Julia Ivanovna Tširikova neljas poeg Modest sündis 9.[21.] ja ristiti 13.[25.] märtsil.

* * *

Harva on vene muusikal olnud võimalust edestada Euroopat novaatorlusega, avaldada mõju muusikakunsti kulgemisele. Vene professionaalne muusika on elanud omaette; õigeuskliku kiriku «vokaalsus» on hoidnud tagasi välismõjusid, mis pääsesid toimima alles Peetri aegadest alates. Siiski on vähemalt kahel korral vene helilooja «ulatunud» mõjutama uue stiili sündi väljaspool oma kultuuriareali, Läänes. Need uue kunsti katalüsaatorid olid Mussorgski ja Stravinski.

Claude Debussy ütles Mussorgski «Boriss Godunovi» Pariisi-etenduse (1908) eel Georges Jean-Aubryle iroonilise tõsidusega: «Ah, te lähete vaatama «Borissi». Te näete, et temas on kogu «Pelléas.»² Mõistagi ei huvitanud Debussyd sotsiaalne draama, teda huvitas Mussorgski kui geniaalne psühholoog, kui formaalsuse vastane. «Mussorgski on vaimustav oma sõltumatusega, oma siirusega, oma veetlusega. Ta on muusikajumala soost.»³

Mussorgski meloodilise retsitatiivi süsteemi, mis säilitab inimkõne loomulikkuse, kõne- ja rahvamuusika printsiibi kokkupuutest tulenevat rütmilist vabadust, akordi iseseisvumist märkas teravapilguline Ferenc Liszt juba nendeski lauludes, mida kirjastaja Vassili

Bessel talle «Lastetoast» tutvumiseks viis. Mussorgski prohvetlikkus hakkas aimuma ka prantslastele, seda Debussy kaudu, kes 1893. aastal Ernest Chaussoni juures külas olles tutvus põhjalikult «Boriss Godunovi» klaviiriga. 1893 laulis Maria Olenina d'Alheim Pariisis Mussorgski laule, Pierre Alheimi sulest ilmus raamat Mussorgskist. «Lastetoea» ettekanne 1901. aastal jättis Debussyle sügava elamuse. Selleks ajaks, kui Serge Djagilev lavastas Pariisis «Boriss Godunovi» Rimski-Korsakovi redaktsioonis, oli Pariisi kriitikuile piisavalt hästi teada originaal, et selle kaitseks välja astuda.

«Debussyle ei meeldinud Rimski-Korsakov, keda ta nimetas kõige halvemat sorti akademistiks,» kinnitab Igor Stravinski.⁴ «Ka eelarvamustega ajudele sai selgeks, et Rimski toimepandud «meyerbeeristamist» Mussorgski «tehniliselt ebatäiusliku» muusika kallal ei võinud kauem taluda. Isiklikult arvan, et vaatamata puudulikele vahenditele ja kohmakale kirjaviisile on Mussorgski ehtsad partituurid geniaalsema intuitsiooniga ja suurema muusikalise väärtusega kui Rimski «täiuslikud» arranžeringud. Mu vanemad rääkisid mulle, et Mussorgski oli itaalia ooperimuusika suur asjatundja ja saatis kontsertidel erakordselt hästi seda muusikat esitavaid lauljaid. Ka rääkisid nad mulle, et Mussorgski paistis silma heade maneeridega ja oli omas ringkonnas kõige peenem inimene. Ta oli meie Peterburikodus sagedane külaline.»⁵

Paul Dukas kirjutas P. Alheimi Mussorgski-raamatu ilmumise ajal: «Mussorgski oli teatavas mõttes selgeltnägi. Tema muusikaliste eelduste kompleks on nii tihedalt seotud poetilise ja dramaatilise olemusega, et eraldada neid teineteisest on peaaegu võimatu, nagu ka enamail juhtudel on võimatu vääriliselt hinnata ta muusikat lahus sõnast või situatsioonist.»⁶

Francis Poulenc: «Võlgnen Mussorgskile uskumatult palju. Keegi ei tea, millisel määral.»⁷

Kodumaine hinnang. P. Tšaikovski N. von Meckile 8. septembril 1884: ««Ho-

¹ Е. Абызова. Модест Петрович Мусоргский. Москва, 1986, lk 143.

² Ю. Кремлев. Дебюсси. Москва, 1965, lk 361.

³ Samas, lk 589.

⁴ И. Стравинский. Диалоги. Москва, 1971, lk 146.

⁵ Samas, lk 51—52.

⁶ Е. Абызова, lk 151.

⁷ Samas.

vanštšinas» leidsin seda, mida ootasin: omatahtsi tõlgitsetud ja alusetu prentensiooni realismile, haleda tehnika, kujutamise vaesuse; aeg-ajalt andekad episoosid, kuid harmooniliste korratuste ja maneerlikkuse meres, mis on omane muusikute ringile, kuhu Mussorgski kuulus.»⁸ Tšaikovski oli «Borissi» ametlik retsensent!

Mussorgski muusikat kuulates märkasid vene nimekad muusikud selles eelkõige destruktiivset külge ja reageerisid sellele valuliselt. Reeglite-normide eiramine, kõrvale harjumatud kõlad mõjusid kui muusika väärastamine, uue muusikalise mõtlemise süsteem jäi tajumata. Kõik kirjutati Mussorgski kultuurituse, harimatuse, isegi ta muusikalise «nihilismi» arvele. Iseloomulik, et jutud Mussorgski harimatusest levisid just muusikaproffessionaalide hulgas, kellele oli häälejuhtimise ebareeglipärasuste suhtes ilmselt kõrgendatud tundlikkus.⁹ Ilu mõiste oli uuenemas, kaasajal on seda küllap keerulisem märgata kui tulevikul. Tasub meeles hoida, et «Boriss» on kirjutatud üheksa aastat varem kui Tšaikovski «Jevgeni Onegin».

Mussorgski uuenduste suunast kõneleb tavapäraste romantiliste kujundite vältimine. Ojavulin ja linnulaul, mis XIX sajandi laululoomingus tundsid ennast sedavõrd koduselt, et kehtisid žanrisümbolitena, on Mussorjaninile (nii nimetab ta ennast kirjades lähedastele) tarbetud.

«Seminaristi» keelamine¹⁰ tõendab, et ööbikutest, metsarohelusest, armunutest kuuvalgel saavad muusikud inimühiskonna liikmeteks. Ja kui mind ka üleni ära keelatakse, ei jätks ma kivi uuristamist, kuni jõud otsas,» kirjutab Mussorgski V. Stassovile 18. augustil 1870. Ja kuus aastat hiljem, Rimski-Korsakovi meelest juba vaimselt allakäinuna:

⁸ П. И. Чайковский. Плен. собр. соч. Т. XII, Москва, 1970, lk 436.

⁹ Э. Фрид, М. П. Мусоргский. Проблемы творчества. Ленинград, 1981, lk 23.

¹⁰ Mussorgski laul «Seminarist» trükiti Leipziis 1870 autori kulul, kuid Peterburi Tsensuurikomitee teatas: «ноты эти не могут быть допущены к обращению в публике». Mussorgskile andis tsensor 3 eksemplari ja võimaluse kinkida 10 eksemplari oma sõpradele, kelle nimed peaks helilooja tooma palvekirjas Välismaisele Tsensuurikomiteele.

«[- -] Praegu tahaksin ennustada, ja vaat milline see on, see *pronostic*: eluline, mitte klassikaline meloodia. Tööga inimkõne kallal jõudsin meloodiani, mis sünnib kõnest, jõudsin retsitatiivi kehastamiseni meloodias (muidugi, v. a dramaatilised liikumised). Tahaksin seda nimetada mõtestatud meloodiaiks.» See on kiri V. Stassovile 25. detsembrist 1876.

Niisugustes *pronostic*'udes oli Modest Mussorgski ehmatavalt ükski, kui mitte terves Euroopas, siis tervel Venemaal päris kindlasti. Vaadake tema silmi fotodel kogu elu jooksul. Kas süvendas seda üksiolekut, eraldi olemise tunnet ta talupoeglik päritolu? Pärissorjast vanaema geenid kõnelevad häälekalt tema kirjade keelekasutuses, veel selgemalt avalduvad tema seotusetundes talupojaga. XIX sajandi vene aadlikule oli talupojaprobleem keskseks. Talupoega armastatakse, aga eemalt (laulud, ringmängud), talupoja tavandimaailma kaudu otsib vene aadlik oma juuri. Aga lihast ja verest talupoega tema lootusetus mures, alanud ja hädas näeb muusikutest Mussorgski ükski.

23. juulil 1873 suri 39-aastane Viktor Hartman. Järgmise aasta veebruaris avati Kunstide Akadeemia saalides näitus tema elutööst: maalid, akvarellid, projektid, kellade, mänguasjade, lühtrite jms kujunduskeskiisid, teatridekoratsioonide ja -kostüümide kavandid, joonistused jm.

Mussorgski tutvus V. Hartmaniga 1870. aasta lõpul V. Stassovi majas. Ülevenemaalise tööstusnäituse kujundamise eest oli V. Hartman nimetatud akadeemikuks. «Vene stiili» üks alusepanijaid, oli ta ilmselt rohkem disainer kui arhitekt. Ivan Kramskoi nimetas teda «mitte lihtsalt arhitektiks, vaid fantastiliseks kunstnikuks, kelle ebatavalisus jäänuks märkamatagi, kui mitte aeg poleks esile tõstnud grandioosseid ülesandeid — maailmanäitusi. Igapäevase tarvis oli Hartman kehv. Talle oli vaja muinasjutulisi ehitisi, võlulosse, mille jaoks pole olnud ega saagi olla eeskujud, siin loob ta imeliisi asju».¹¹

Mussorgski sõbrunes V. Hartmaniga kiirelt. Paraku jäi see tutvus lühiaja-

¹¹ Е. Абызова. Картинки с выставки Мусоргского. Москва, 1987, lk 8.

liseks. Nende viimasel kohtumisel Peterburis — nad tulid jalutades muusikaõhtult — jäi majaseinast tuge otsiv Hartman seisma ja kaebas õhupuudust. Mussorgski pani tähele sõbra kahvatust ja tugevat hingeldamist. Hirm takistas tõe silma vaatamast, hirm kaotada sõpra. Lihtsam oli arvata, et see tuleb

mõlema mõte spiraali järgmisel, võib-olla isegi ülejäärgmisel keerul — see võis neid lähendada.

«Pildid näituselt» on loodud ühe hooga (nagu varem «Jaaniöö lagedal mäel» ja «Boriss Godunovi» esimene redaktsioon): «Helid ja mõte jäid õhku rippuma, neelan (. . .), vaevu jõuan kriip-

Modest Mussorgski. 1876.

närvidest. Niisuguse eksituse pärast tegi helilooja endale hiljem kibedaid etteheiteid.

V. Hartmani mälestusnäituse muljed põlistas Mussorgski klaveritsükliga «Hartman», hilisema nimega «Pildid näituselt». Tsükkel valmis paarikümne päevaga juunis 1874. Hartmani teostest on meil vähe ettekujutust, enamik müüdi pärast näituse sulgemist, ei ole teada, mida valis Mussorgski. Töö tempost on aimata loomistõuke suurust, ka kaotuse sügavust. V. Hartman ja Mussorgski näivad omas ajas võõrad ja teistest eraldi; kaugele ette jõudnutena liikus

seldada paberile.» (Kirjast V. Stassovile.¹²)

Vene klaverimuusika üldpilt on 1874. aastaks veel üsna hõre. On olemas A. Rubinstein, M. Balakirevi «Islamei» (1869), 9 oopust lühipalu Tšaikovskilt (aga veel mitte «Aastajad»). Mussorjanin on üksi teel . . .

«Aastat 1874 võib pidada Mussorgski languse alguseks. Moraalse ja vaimse langemise põhjuseks oli «Borissi» edu, hiljem — ebaedu.»¹³ Nii arvas N. Rimski-

¹² М. П. Мусоргский. Письма. Москва, 1981, lk 146.

¹³ С. Шлифштейн. Мусоргский. Художник. Время. Судьба. Москва, 1975, lk 213.

Korsakov ja see seisukoht on muutunud üldiseks. Vaadake siis lähemalt Mussorgski langusaasta kalendrit.

27. jaan
— «Boriss Godunovi» esietendus Maria teatris,
6. veebr
— César Cui hävitav artikkel «Borissi» kohta,
7. mai
— «Nelja sein vahel» («Ilma päikeseta»),
15.—19. mai
— «Unustatu» — ballaad Vassili Vereštšagini maali järgi,
19. mai
— «Mind rahvamurrus ära sa ei tundnud» («Päikeseta»),
19.—20. mai
— «On läbi kärarikas pidupäev» («Päikeseta»),
2. juuni
— «Igavle» («Päikeseta»),
2.—22. juuni
— «Pildid näituselt»,
juuli
«Hauakiri»,
19. august
— «Eleegia» («Päikeseta»),
25. august
— «Jõe kohal» («Päikeseta»),
2. sept
— Sissejuhatus ooperile «Hovanštšina» — «Koit Moskva jõel».

1875. aasta kevadeks on valmis kolm laulu tsüklist «Surma laulud ja tantsud». Kõik nimetatu kuulub Mussorgski pärandi kaalukamasse ossa. Selgituseks mõni sõna «Unustatu» ja «Hauakirja» kohta.

Märtsis 1874 toimus Peterburis sisseministeeriumi hoone üheksas saalis Vassili Vereštšagini teoste näitus. Turkestani seeria hõlmas 120 õlimaali ja etüüdi, teist sama palju joonistusi. Sissepääs oli tasuta (kahel päeval nädalas maksis sissepääs rubla — rahvakoolide heaks). Viiekopikast kataloogi müüdi 30 000 eksemplari. Nii polnud sõda veel maalitud. Need pildid olid vapustav etteheide sõjakurjale. «Unustatu» (1871) — esiplaanil matmata unustatud soldat ootevalmis varestega — oli üks kolmest pildist, mille kunstnik hävitas pärast keisri visiiti näitusele. «Unustatu» andis põhjuse V. Vereštšagini ülekuulamiseks Turkestani kindralkuberneri kabinetis, keiser Aleksander II äärmiseks rahulolematuseks ja pildi reprodutseerimise keelamiseks, aga ka Mussorgski ballaadi tekkeks.

«Hauakiri» on kirjutatud Nadežda Opotšinina (1821—1874) mälestuseks

(ta maeti 1. VII). Öde-venda Opotšininite juures elas Mussorgski 1868. aasta sügisest 1871. aasta kevadeni. Nende juures on kirjutatud esimene «Boriss». Selle naisega kadus koduturvalisus helilooja elust jäädavalt.

N. Opotšinina kaotus seostus «Borissi» lavasaatusega. Kadestusväärne see polnud. Pärast Glinka «Sussaninit» (1836) ei olnud ainuski kodumaine ooper esile kutsunud nii laia ühiskondlikku vastukaja kui «Boriss Godunov», ja ükski langenud retsensentide nii kalkide (kohati vääriltul jämedate) rünnakute ohvriks. Ooperi ümber oli palju kära ja solvavat jändamist. J. Platonovale, kes nõudis «Borissi» lavastamist oma tuluõhtuks, ütles suurvürst Konstantin (Aleksander II vend) teisel etendusel oma arvamuse ooperi kohta: «Что pozor на всю Россию!» See arvamuse tõenäoliselt autorit eriti ei riivanud. N. Solovjovi artikkel 29. jaanuarist («Birževõje Vedomosti») võis riivata küll. «Kakofoonia viies vaatuses ja seitsmes pildis. [- - -] Muusikakunsti tehnilisest küljest on hr Mussorgski naeruväärsuseni nõrk. Kunstilise instinkti puudumine ühenduses asjatundmatusega ja sooviga olla alati uus annavad tulemuseks metsiku ja vormitu muusika.»¹⁴

Raskeks hoobiks oli C. Cui artikkel 6. veebruarist («Sankt-Peterburgskije Vedomosti») pealkirjaga ««Boriss Godunov», hr Mussorgski ooper, vodevillikomitee poolt kaks korda välja praagitud»: «Avamängu või sissejuhatust ei ole. Hr Mussorgski on sümfooniliseks muusikaks nii vähe võimeline, et pidas kõige mugavamaks raiuda läbi Gordioni sõlm ja alustada mõne taktiga, mis seotud esimese stseeniga. [- - -] Hiiglaslik stseen Pimeni mungakongis kuulub samuti ebaõnnestunute hulka. Muusikat on selles väga vähe, retsitatiivid ei ole meloodilised, (...) katkendlikud akordid, kohati teravalt dissoneerivad, nendel — hakitud, muusikalise sisuta retsitatiiv. Niisuguste retsitatiivide loomiseks ei ole tarvis inspiratsiooni, on vaja vaid rutii.» Jne.

Järeldus: «Boriss» on toores, ebaküps teos, mis madaldab kunstirealismis «antikunstilise tegelikkuseni», ta autor on enesega rahulolev helilooja. «Segasus,

¹⁴ Samas, lk 194.

Ilja Repin. Modest Mussorgski. Oli. 1881.

enesega rahulolu ja kiiruga komponeerimine viib haletsusväärsete tulemusteni.»¹⁵

C. Cui otsusekindlus teiste muusikast kõneldes paneb lugeja praegugi kokkuma. 1874. aastal teenis C. Cui selle artikliga «Võimsa rühma» vaenlaste suust hüüdnime «Võimsa Rühma Brutus».

¹⁵ Samas, lk 197–199.

Aga ülejäänud rühma liikmed? Kas tõttasid nad Mussorgskile toeks? Nende arvamus oli välja kujunenud hoopis varem. Aga jätkem nad omavahele.

V. Stassov M. Balakirevile 1863: «Mis mulle Mussorgskis... Nojah, ta nagu mõtleb minuga üht, kuid ma pole kuulnud temalt ainsatki mõtet, ainsatki sõna mõistmise tõelisest sügavusest, eru- 39

tatud hinge tõelisest sügavusest. Kõik on tal lõtv, värvitu... Tal ei ole sees midagi.»

M. Balakirev V. Stassovile 3. juunil 1883: «Mul pole peale Teie kedagi. Cuid ma ei arvesta, ta on talent, kuid mitte inimene ühiskondlikus mõttes. Mussorgski on peaaegu idioot. Rimski-Korsakov on alles paljutootav võluv lapsuke.»

C. Cui M. Balakirevile 15. augustil 1864: «[Mussorgskit] põlata on võimatu, haletseda — raske. Tema töö sisse ma muidugi ei usu.»

N. Rimski-Korsakov kinnitab «Minu elu muusikalises kroonikas», et Balakirev ütelnud 1860. aastatel Mussorgski kohta sageli, et «tal pole pead» või et «tal on ajud nõrgad».¹⁶

N. Rimski-Korsakov kirjutas «Hovanštšina» kohta, mille käsikirja kallal ta töötas sama «ennatsalgavalt ja energiliselt» kui muudegi Mussorgski teoste kallal: «... Jumal, mis süžee see on! Ei mingit loogikat ega seost.»¹⁷ Nii oli hõlpus arvata, sest libreto sattus uurijale kätte õnneliku juhuse tõttu alles 1969. aastal! Rimski-Korsakovi redaktsioon «Hovanštšinast» ei ole päris see, aga mõnikord üldse mitte see, sealt jäi muuhulgas välja umbes 800 takti autori teksti. (Võrdluseks: Beethoveni «Eroica» I osa — 699 taktil!) Mussorgski orkestrifantasia «Õõ lagedal mäel» partituuri eessõnas (1886) kirjutab redaktor N. Rimski-Korsakov, et autoril jäänud see teos lõpetamata. «Asudes seda korda tegema eesmärgiga luua hõlpsasti esitatav kontsertpala, võtsin kadunud heliloojast maha jäänud materjalidest kõik, mida pidasin teosele seostatuse ja terviklikkuse andmisel parimaks ja enam sobivaks.»

Rimski-Korsakovi redaktsioone tuleb vaadelda kui redaktori oopusi. Mussorgski mõte kaotas selles sulatusahjus oma esialgse kuju, värvi ja koostise, st vormi, orkestratsiooni ja harmoonia.

Mussorgski V. Nikoliskile 12. juulil 1867: ««Jaaniöö» kirjutasin väga kiiresti, otse puhtalt partituuri; kirjutasin teda peaaegu 12 päeva (...), lõpetasin töö just jaanipäeva eel — niivõrd kees minus midagi, lihtsalt ei teadnud, mis

minuga toimub, st teadsin, aga seda ei pea teadma, muidu lähed upsakaks.»¹⁸

M. Balakirev nõudis (!) teose pühendamist enesele, mis ei takistanud teda teost maha tegemast. Tasub lugeda Mussorgski meelekindlat vastust 24. septembrist 1867. Mis hinda see kindlus oma tee õigsuses maksis? Närvipalavikud küllastavad Mussorgskit ikka pärast teatud laadi «elamusi»...

«Jaaniöö lagedal mäel» originaal asub Leningradi konservatooriumi raamatukogu käsikirjade osakonnas. Esma-trükk aastast 1968. Oleks lõpmata põnev seda kuulda saada. Eesti muusikud on ju varemgi idanaabreid aidanud esmetekannete tegemisel, ka Mussorgski asjus... Originaali ja Rimski-Korsakovi redaktsiooni vahe paistab noodipildi järgi suur, ka ulatuses: originaal on 544 takti, redaktsioon 350 takti pikk.

Mussorgski muusikas puudub ilutsemine. Surmgi, romantilisel areenil sageli üsna teatraalne (mäletate M. Heiberigi: «Surm kõlistab kannuseid kaugel...»), on Mussorgski loomingus asjalik tege-lane, kellega kokkupuude on paratamatu ja lihtne, mitte pidulik (teatavaks erandiks vahest «Väejuht»). Meenutagem

¹⁸ М. П. Мусоргский. Письма, lk 58.

Ilja Repin. Modest Mussorgski. Portreevisand. 1881.

¹⁶ Samas, lk 43—45.

40 ¹⁷ Samas, lk 256.